

Omgaan met ongelijkheid

ISBN: 9789402118285

NUR: 130, 141, 144, 694 en 695

©Rineke van Daalen, Amsterdam 2019

Niets uit deze uitgave mag en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende.

Teksredactie: Annemiek Recourt

Vormgeving en zetwerk:

Ontwerpbureau Mirjam Boelaars, Amsterdam

Illustratie omslag: Erik Isakson

www.rinekevandaalen.nl

Omgaan met ongelijkheid

Over het oude leren en het nieuwe werken

Rineke van Daalen

Inhoud

Voorwoord	7
1 Een schets van het toneel: onderwijs en beroep	
<i>Een achterhaalde tweedeling</i>	15
<i>Variatie in onderwijs en beroep</i>	19
<i>Het midden in de 21e eeuw</i>	21
<i>Veranderde verhoudingen</i>	23
2 Veranderend werk	
<i>De dynamische banencarrousel</i>	29
<i>Een veelbelovende toekomst</i>	30
<i>Winnen en verliezen</i>	33
<i>Technologie en het bestaansrecht van het midden</i>	34
<i>Hoever kunnen programmeurs komen?</i>	37
3 Werk en technologie	
<i>De mediamanager: de computer als hulpmiddel</i>	43
<i>Wat mensen beter kunnen dan machines</i>	48
<i>De reprofessionalisering van de medische fotografie</i>	52
<i>Ambachten-nieuwe-stijl</i>	57
4 Werk en maatschappelijke veranderingen	
<i>Straatcoaches en verkeersregelaars</i>	66
<i>Contact op straat</i>	71
<i>Nieuw gedrag, nieuwe vormen van toezicht</i>	79
5 Nieuwe bedrijven: digitalisering en mondialisering	
<i>Vier Nederlandse bedrijven op het wereldtoneel</i>	87
<i>Moderne boeren: zadenkwekerij Bejo</i>	88
<i>Het-nieuwe-fietsen-maken: VanMoof en Santos</i>	91
<i>Interactieve museuminstallaties: Bruns</i>	96
<i>De vier bedrijven: hoe ze werken</i>	99

<i>Lokaal en globaal: thuis in de wereld</i>	107
<i>Verliezers van het nieuwe kapitalisme?</i>	110
6 Over gelijkheid en verschil, op school en daarbuiten	
<i>Onbedoeld negatief</i>	121
<i>Wat is er ongepast aan champagne?</i>	123
<i>Maskeren en etaleren van verschil</i>	125
<i>Meritocratie als ideaal: de giftigheid van gelijke kansen</i>	127
<i>Roep om erkenning</i>	131
<i>De problemen van een meritocratisch ideaal</i>	137
<i>Een hardnekkige erfenis</i>	140
7 Sociale gelaagdheid in de 21e eeuw	
<i>Armer en rijker en tegelijkertijd gelijker</i>	147
<i>Groter wordende ongelijkheid</i>	148
<i>Omgaan met ongelijkheid in de 21e eeuw</i>	150
<i>Statusfricties in ontmoetingen</i>	154
8 Over de kleine verschillen in het grote midden	
<i>Gebroken beloften</i>	166
<i>Erkenningsmanoeuvres</i>	168
<i>Een morele revolutie buiten de politiek</i>	173
Bibliografie	178

*Voor Bart van Heerikhuizen,
een halve eeuw bevriend en aan een half woord genoeg*

Voorwoord

Hoe kan het dat het in Nederland gewoon is om mensen in te delen in twee groepen, in hoog- en laagopgeleiden, in winnaars en verliezers van de modernisering? Nederland is een gelaagde middenklassesamenleving, en waar komt de suggestie dan vandaan dat ‘het midden’ is weggefallen of in de toekomst zal verdwijnen? Dit boek stelt een dichotome visie op de sociale stratificatie ter discussie. Het is het derde deel van een drieluik, dat gaat over onderwijs, beroep en sociale gelaagdheid. Het eerste gaat over het vmbo, het tweede over het werk dat mbo’ers later gaan doen, en het derde borduurt op beide voorgangers voort. Het gaat over de plaats van mbo’ers in de samenleving.

Vanaf het moment dat het vmbo bestaat, hebben de media er zich negatief over uitgelaten. Mensen schilderen het vmbo onbeschaamd af als ‘het afvalputje van het onderwijs’, ook al gaat meer dan de helft van de adolescenten daar naartoe (Van Daalen, De Regt 2006). Mijn verbazing over de neerbuigende houding tegenover het vmbo en de vmbo-leerlingen vormde het begin van mijn onderzoek voor *Het vmbo als stigma. Lessen, leerlingen en gestrande idealen* (2010). Die laatdunkendheid past niet bij de egalitaire omgangsvormen die tegenwoordig gebruikelijk zijn, en gelukkig strekt die zich niet uit tot de werksituaties van mbo’ers, tot hun contacten met klanten, patiënten en collega’s. In hun beroepsuitoefening hebben timmerlieden, pedicures, pianostemmers of dakdekkers minder vaak te maken met hooghartig gedrag dan toen ze als twaalfjarigen het vmbo of de voorlopers daarvan bezochten.

Het vmbo en het mbo leiden op voor een grote variatie aan beroepen, verschillend qua inhoud, complexiteit, beloning en prestige. Daarover gaat *Gewoon werk. Over vakkundigheid in*

het verwaarloosde midden (2014). Het werk van mbo'ers beslaat een breed spectrum, het is op alle beroepsterreinen te vinden, en mbo'ers hebben bij hun beroepsuitoefening een combinatie van fysieke, sociale en emotionele capaciteiten nodig. Hun maatschappelijke positie bevindt zich ergens in het brede midden, en daar ligt de oorsprong van dit derde boek, over de plaats en de waardering van mbo'ers en hun beroepen, in een digitaliserende en globaliserende wereld.

Het is een van mijn stellingen dat er een spanning bestaat tussen de 21e-eeuwse variatie aan beroepen en de dichotome indeling van het Nederlandse voortgezet onderwijs. De onderwijsfase na de basisschool kent een scherpe tweedeling tussen het beroepsgerichte vmbo en de algemeen vormende scholen zoals havo en vwo. De structuur van het onderwijs is de afgelopen eeuw ingrijpend veranderd, maar deze achterhaalde tweedeling is blijven bestaan. Het voortgezet onderwijs is niet aangepast aan de sociale gelaagdheid van nu. De samenleving is tegenwoordig niet meer in twee segmenten in te delen. Wie daarvan een illustratie wil zien hoeft maar een fietstocht te maken langs plaatsen als Woerden of Leersum: de Nederlandse samenleving is een middenklasse-maatschappij. De meerderheid van de Nederlandse bevolking bevindt zich ergens in 'het middenland', in de woorden van de electoraal geograaf Josse de Voogd. Dichotome denkwijzen over gelijkheid en verschil zijn daarop niet van toepassing, ook al zijn die visies gangbaar en worden ze in media en wetenschappelijke publicaties steeds herhaald en bevestigd.

Een voorbeeld daarvan geeft het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Wanneer het CBS de gemiddelde levensverwachting van laagopgeleiden, middelbaar opgeleiden en hoogopgeleiden onderzoekt, verzamelt het instituut wel gege-

vens over deze drie groepen maar in de analyse en conclusies beperkt het zich tot een vergelijking tussen de uitersten: ‘Het verschil in levensverwachting tussen hoog- en laagopgeleiden was in de periode 2015 tot en met 2018 ruim 4 jaar bij vrouwen en ruim 5 jaar bij mannen.’ Dat verschil duidt inderdaad op een kloof tussen ‘hoog’ en ‘laag’, maar door die bevindingen zo op te schrijven wordt de levensverwachting van de middengroep onzichtbaar, evenals de graduele verschillen in levensverwachtingen tussen mannen en vrouwen met verschillende opleidingsniveaus. Een ander voorbeeld van de verwaarlozing van middengroeperingen is te vinden in *Gescheiden werelden? Een verkenning van de sociaal-culturele tegenstellingen* in Nederland. De auteurs besteden veel aandacht aan scholing, maar ze laten het tussenniveau weg, onder andere omdat ze willen aansluiten bij het hedendaagse taalgebruik (Bovens, Dekker, Tiemeijer (red.) 2014).

Die dichotome visie op de sociale gelaagdheid bevat een aantal stereotypen over mensen met een middelbare beroepsopleiding. Hun werk zou gevaar lopen door verplaatsing of automatisering, ze zouden alleen de negatieve kanten van de globalisering ondervinden. Wie het nieuws volgt krijgt de indruk dat mbo’ers in een gedigitaliseerde wereld geen toekomstperspectief meer hebben. Een voorbeeld van deze zienswijze is het artikel van Martin Slagter op de OpiniEPagina van *NRC* (1 februari 2019). Slagter stelt dat het werk van mbo’ers door de robotisering van de samenleving zal verdwijnen, en daarbij generaliseert hij over de hele breedte van de middelbaaropgeleiden. Hij maakt geen onderscheid tussen verschillende beroepen en tussen taken die op korte termijn wel of niet computeriseerbaar zijn. Hij heeft geen oog voor verschillen in beroepsterrein en in niveau. Hij maakt niet duidelijk dat de beroepen met een kortere mbo-opleidingen inderdaad gevaar

lopen om te worden weggeautomatiseerd, terwijl veel beroepen met een langere mbo-opleiding hun bestaansrecht blijven behouden. De stelling dat mbo'ers de verliezers van de modernisering zouden zijn heb ik aan de hand van observaties van hun werkzaamheden nader bekeken.

In de samenleving geeft maatschappelijke onvrede op dit moment de toon aan en het is daarop dat de media als eerste inzoemen. Journalisten weten altijd wel iemand te vinden die vervuld is van wantrouwen tegenover de politiek of die 'helemaal klaar is met het milieu'. Een bezwaar tegen dit soort journalistiek is het voorspelbare karakter ervan. Je vindt wat je zoekt. Dat heb ik proberen te vermijden door mijn blik te richten op plaatsen waar juist niet zo veel naar gekeken wordt. Veel van mijn onderzoeksbevindingen blijken net weer iets anders te zijn dan de voorstelling die ik me ervan maakte en ik denk dat anderen bij het lezen daarvan dezelfde ervaring zullen hebben.

In plaats van me te richten op het verlies van banen heb ik vooral nieuwe bedrijvigheid opgezocht, bedrijvigheid die niet verdwijnt maar floreert. Dat levert een positiever beeld op van het lot van middelbaaropgeleiden dan het gangbare. Die positieve kant bestaat ook, naast de eigentijdse problemen die vaak zo breed worden uitgemeten. Door juist dat deel van het werk te belichten wil ik het generaliserende denken over 'het midden' doorbreken. Mijn onderzoek vult de gangbare doemscenario's aan, waardoor een realistischer beeld ontstaat van de verscheidenheid aan beroepsmogelijkheden en maatschappelijke mogelijkheden van (v)mbo'ers.

Regelmatig heb ik me afgevraagd of ik wel goed keek, of ik niet een te rooskleurige bril had. Keek ik de andere kant op bij iets wat me niet beviel? Nee, ik denk dat het eerder zo is dat ik vaak door de werkelijkheid werd verrast. Die is veelkleuri-

ger dan je denkt, ook veelkleuriger dan veel sociologen denken. Ik zie het als een sociologische opdracht om die veelkleurigheid te belichten en te analyseren. Verrassingen horen daarbij. Soms zijn dat politieke verrassingen, zoals de overwinning van Donald Trump in 2016. In dit onderzoek was ik vooral verrast over de werksituaties die ik observeerde en de gesprekken die ik daar voerde. Mijn ervaringen vielen positiever uit dan ik had verwacht. Wat ik zag en hoorde paste zelden in de mal van eigentijdse somberheid. Mijn waarnemingen wijzen in de richting van meer waardering en meer erkenning voor het werk en de maatschappelijke positie van mbo'ers. Ze laten zien hoe – een deel van – de middelbaaropgeleiden in hun werk gebruik maakt van technologische vernieuwingen en hoe zij deel uitmaken van wereldomvattende netwerken. Ze roepen de vraag op: hoe zijn die eigentijdse kenmerken van hun werk te vertalen in veranderingen in het voortgezet onderwijs, die scholen een betere aansluiting geven op de maatschappelijke verhoudingen van nu? Hoe kan het onderwijs worden toegesneden op deze nieuwe verhoudingen?

Dit boek is in stukken en brokken geschreven. Ik reageerde op een artikel of een televisiefragment, ik was verbaasd over een voorval, ik schreef een commentaar op een boek, ik gaf een lezing, of ik ging op onderzoek uit. Wat ik schreef kwam op mijn eigen site, maar ook op andere sites of in papieren tijdschriften. Al die stukken heb ik hier geboetseerd tot een samenhangend geheel en waar nodig heb ik er nieuwe stukken bijgeschreven.

Mijn dank gaat allereerst uit naar de mensen met wie ik heb gepraat, heb meegekeken, meegelopen en -gefietst, en die mijn verhalen hebben gelezen en becommentarieerd. Ik beperk

me tot enkele sleutelfiguren: René Mendel (Interakt), Annie Naus (medisch fotografen), Ruud van Benthem (straatcoaches), Désirée Barendregt en Rachid Ahmidach (verkeersregelaars), Jolanda Versloot en Lucas Pronk (Bejo zadenkwekerij), Taco Carlier (VanMoof), Robbert Rutgrink (Santos), Harry Oosterhuis (onder andere fietshistoricus), Jan Burgmans (Bruns).

Mijn dank gaat ook uit naar redacties en commentatoren die gedeelten van dit boek eerder onder ogen hebben gekregen: Mischa Dekker, Arjan Post, Ali de Regt, Annemiek Recourt, Marjolijn Voogel, Nico Wilterdink, Cas Wouters; Marcel Ham (Sociale Vraagstukken), Merlijn Olnon (de Nederlandse Boekengids), Stephan Sanders en Xandra Schutte (De Groene), Gwen van Eijk en Joram Pach (Sociologie), Dick van der Wateren (Blogcollectief Onderzoek Onderwijs).

Tot slot dank ik mijn meest trouwe lezers, Bas Levinsohn en Christien Brinkgreve, voor hun kritische en snelle oog, en vooral voor hun aanhoudende bemoediging.

september 2019

1 Een schets van het toneel: onderwijs en beroep

Een achterhaalde tweedeling

Na de Tweede Wereldoorlog is onderwijs voor het werk en de mogelijkheden van mensen steeds belangrijker geworden, en het meritocratische streven van gelijkheid van kansen heeft daar nog een extra dimensie aan toegevoegd. Wat mensen in hun leven ‘worden’ mag niet langer afhankelijk zijn van de sociale klasse van hun ouders. Onderwijs moet leerlingen in staat stellen hun talenten te ontwikkelen, opleidingen geven toegang tot maatschappelijke posities en ze hebben een belangrijke functie in de creatie van iemands identiteit. Diploma’s zijn dan ook cruciale standaarden waaraan mensen zichzelf en elkaar afmeten. Ze vormen de basis van waaruit mensen naar elkaar opkijken en op elkaar neerkijken, en de manier waarop sommigen dat doen zou je naar analogie van seksisme en racisme ‘diplomisme’ kunnen noemen. Ze reduceren zichzelf en elkaar tot hun opleiding, ze stigmatiseren ‘laagopgeleiden’, ze zien een laag diploma als eigen falen en een hoog diploma als eigen verdienste.

Een achterhaalde tweedeling: algemeen vormend en beroepsgericht onderwijs

The Craftsman (2008) van Richard Sennett draait om het westerse onvermogen om hoofd en handen met elkaar te verbinden. Zo is het in het denken over vakkundigheid gebruikelijk om lichamelijke en cognitieve deskundigheid uit elkaar te trekken.

Sennett doet dat niet. Als hij het over kundigheid heeft, neemt hij het praktische handelen van deskundigen als uitgangspunt en legt van daaruit verbanden met andere aspecten van hun functioneren. Hij bekijkt hun ervaringen en de sociale relaties waarbinnen die plaatsvinden, en in die ervaringen hebben denken, voelen en maken in onderlinge samenhang een plaats.

Tussen hoofd en handen brengen mensen een hiërarchie aan, die zich manifesteert in de waardering van verschillende vormen van vakkundigheid en expertise, op het werk en in het onderwijs. Op school staan cognitieve kwaliteiten hoger aangeschreven dan praktische vermogens, en die waarderingschaal vertaalt zich tot in alle uithoeken van het onderwijs. Die hiërarchie is zichtbaar in de opbouw van het curriculum, waarin meer aandacht uitgaat naar theorie dan naar praktijk, waarin scheikunde belangrijker is dan gymnastiek of zingen en waarin goede prestaties in de wiskunde hoger scoren dan goed kunnen knutselen. Die waarderingschaal herhalen zich in de opbouw van het stelsel van voortgezet onderwijs, met zijn krachtige scheiding tussen algemeen vormend en beroepsgericht onderwijs.

Die scheiding in het voortgezet onderwijs bestaat vanaf de invoering van de Wet op het Middelbaar Onderwijs in 1863. Die wet was bedoeld om het middelbare onderwijs, het onderwijs na de lagere school, aan te passen aan de maatschappelijke veranderingen die tijdens de industrialisatie plaatsvonden. Aan het eind van de negentiende eeuw ging het bestaande standsgewijs onderwijssysteem wringen. Door de industrialisatie en de verstedelijking in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden nieuwe banen, in de industrie, in handel en verkeer, in krediet, bank en verzekeringswezen, in grote bureaucratieën zoals scholen en ziekenhuizen. Opleidingen moesten mensen

daarop voorbereiden en algemene vorming en beschaving werden in het onderwijs minder belangrijke doelen. De nieuwe onderwijswet moest scholen zo inrichten dat het onderwijs op maat werd gesneden voor de sociale klassen van toen. Voor de 'kleine en midden-burgerstand' en de vooruitstrevende arbeidersklasse bood de nieuwe werkgelegenheid mogelijkheden om zich te emanciperen.

In de Wet op het Middelbaar Onderwijs stonden de gymnasia bovenaan, dan volgden de hogere burgerscholen, met nuttige vakken als scheikunde, natuurkunde en levende talen, terwijl de lagere beroepsopleidingen buiten de regeling vielen. Arbeiderskinderen moesten vakbekwaamheden en vaardigheden in de praktijk leren, in werkplaatsen, bedrijven en huishoudens. Voor zover ze daarbij theorie nodig hadden, wiskunde of scheikunde bijvoorbeeld, konden ze terecht op gemeentelijke scholen.

Door de vakgerichte, praktische scholing buiten het middelbaar onderwijsstelsel te houden creëerde de Wet op het Middelbaar Onderwijs een tweedeling die aansloot op de klassenverhoudingen van toen. Binnen het stelsel van voortgezet onderwijs kreeg het lagere beroepsonderwijs door de scheiding tussen theorie en praktijk echter een buitenstaanderspositie. En al heel snel volgden er pogingen om die kunstmatig geconstrueerde scheiding te omzeilen, onder andere door de oprichting van ambachtsscholen. In latere onderwijswetgeving is aan de positie van het lagere beroepsonderwijs steeds verder gesleuteld, met als doel een verdere integratie in het onderwijsstelsel. Maar zelfs de omvattende Mammoetwet, die in 1968 in werking trad, is daar niet echt in geslaagd. De wet bracht het lager beroepsonderwijs onder in het voortgezet onderwijs, de leerplicht werd verhoogd tot 16 jaar, en er kwamen brugklassen waar-

door de selectie van leerlingen voor een voortgezette opleiding kon worden uitgesteld. Maar de brugklassen verdwenen en het lager beroepsonderwijs bleek slecht aan te sluiten op vervolgopleidingen.

Om die weeffouten te herstellen werd in 1999 opnieuw een poging gedaan om het beroepsonderwijs na de basisschool het onderwijsstelsel binnen te halen: het voorbereidend middelbaar onderwijs (vmbo) werd ingevoerd. Het vmbo is een gemoderniseerde variant van het lager beroepsonderwijs, van de ambachtsscholen en huishoudscholen, maar er is een belangrijk verschil met deze eerdere opleidingen. Het vmbo is geen eindonderwijs meer. Leerlingen met alleen een vmbo-diploma worden als schoolverlaters aangemerkt. Om een startkwalificatie te behalen zijn ze verplicht om aansluitend op het vmbo een middelbare beroepsopleiding te volgen. Het mbo is dan ook bedoeld als vervolgopleiding en eindonderwijs voor vmbo'ers en daarmee is de leerplicht tot achttien jaar verlengd. In de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 heette het onderwijs na de lagere school 'middelbaar', maar die categorie is nu gereserveerd voor het beroepsonderwijs aan leerlingen vanaf zestien jaar. De twaalfjarigen die naar het vmbo gaan, bevinden zich in het voorportaal, 'het voorbereidend middelbaar onderwijs'.

Deze wijziging houdt in dat vmbo'ers meer algemene ontwikkeling krijgen dan destijds in het 'vakonderwijs', waar leerlingen alleen de vaardigheden voor een bepaald vak leerden (Idenburg 1960: 377). Eigenlijk zijn die algemeen vormende elementen in het curriculum van het lager beroepsonderwijs de afgelopen eeuw steeds verder uitgebreid. Ook op het vmbo krijgen leerlingen meer algemene vakken en krijgen ze meer gelegenheid om te snuffelen in verschillende beroepsdomeinen. Een vmbo-opleiding is een oriënterende opleiding gewor-

den, de aanloop voor een beroepsopleiding op het mbo. Pas op het mbo leren leerlingen een vak. Dit uitstel van beroepsspecialisatie vergroot de maatschappelijke kansen van jongeren. Het verbreedt hun ontwikkeling en bereidt hen voor op een leven lang leren. Die algemene ontwikkeling maakt het gemakkelijker om staande te blijven in een mondialiserende wereld en op een snel veranderende arbeidsmarkt.

Voortgezet onderwijs is niet langer een privilege voor een kleine selecte groep, het is een noodzaak voor alle kinderen. In 1900 ging nog maar 2% van de leerlingen tussen de 12 en 18 jaar naar een middelbare school, zoals het gymnasium, de hbs of de mms. In 2017 volgde 98,6% van de jongeren in die leeftijdscategorie een opleiding. De leerplicht is inmiddels verlengd tot 18 jaar, en het is als winst te beschouwen, dat vmbo-leerlingen meer ruimte krijgen om specialisaties en beroepskeuzen uit te stellen. De verbreding van het curriculum van het vmbo en de verlenging van de leerplicht hebben de afstand tussen vmbo'ers en havisten en vwo'ers kleiner gemaakt.

Het zijn veranderingen in de goede richting, maar ze gaan niet ver genoeg. De selectie na de basisschool vindt in Nederland nog steeds op te jonge leeftijd plaats en in het voortgezet onderwijs bestaat nog steeds een scherpe cesuur tussen hoofd en handen. De invoering van het vmbo heeft die tweedeling niet ongedaan gemaakt.

Variatie in onderwijs en beroep

Die tweedeling beïnvloedt het denken over het vmbo. Vmbo-kinderen zouden een ander soort kinderen zijn dan de leerlingen op de havo of het vwo. Maar dat idee gaat eraan voorbij dat iets meer dan de helft van alle jongeren na de basisschool naar het vmbo gaat. Daar treffen kinderen met heel uiteenlo-